

V. ARTYKUŁY RECENZYJNE

MACIEJ JOŃCA (Lublin)

Exilium voluntarium, czyli luksus dla wybranych

W związku z pracą G.P. Kelly'ego, *A History of Exile in the Roman Republic*,
Cambridge 2006, 260 ss.

W badaniach nad klasycznym i przedklasycznym prawem rzymskim roniści czują się pewniej, mając oparcie w źródłach prawniczych, nawet jeśli są one późne i nieznana pozostaje skala, w jakiej zostały poddane ingerencjom justyniańskich kompilatorów oraz średniowiecznych i renesansowych kopiistów. Prawne problemy, co do których informacje odnaleźć można jedynie w materiałach nieprawniczych, wciąż nie cieszą się należywym zainteresowaniem ze strony przedstawicieli środowiska, choć uczciwie należy stwierdzić, że w ostatnich latach, także na gruncie polskim, na skutek wzrostu zainteresowania rzymskim prawem publicznym, tendencja ta powoli zaczyna być przełamywana.

Fenomen rzymskiego *exilium voluntarium* w dobie republikańskiej jest znakomitym przykładem zagadnienia, którego najlepiej „nie ruszać”. Kurtuazyjne wzmianki na ten temat znajdują się w każdym podręczniku omawiającym rzymskie prawo karne. Nie da się inaczej; cały system republikańskiego prawa karnego nie istnieje bez wygnania. Kartkując poszczególne opracowania, czytelnik natyka się więc na lakoniczne wzmianki na temat praktyk dobrowolnego opuszczania ojczyzny przez Rzymian, które były powodowane strachem przed wyrokiem skazującym w procesie karnym¹.

Liczba obszerniejszych prac poświęconych wygnaniu w epoce republikańskiej wciąż pozostaje daleko nieadekwatna do możliwości, jakie stwarza obszar badawczy. W XIX w. aktywny na tym polu był Ludo Moritz Hartmann².

¹ Zob. na przykład: A.H.J. Greenidge, *The Legal Procedure of Cicero's Time*, New York, s. 509 n.; A.H.M. Jones, *The Criminal Courts of the Roman Republic and Principate*, Oxford 1972, s. 14; W. Litewski, *Rzymski proces karny*, Kraków 2003, s. 43; T. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Berlin 1899, s. 68 n.; B. Santalucia, *Diritto e processo penale nell'antica Roma*, Milano 1998, s. 88 J.L. Strachan-Davidson, *Problems of the Roman Criminal Law*, t. I, Oxford 1912, 161 n.

² L.M. Hartmann, *De exilio apud Romanos inde ab initio bellorum civilium usque ad Severi Alexandri principatum*, Berolini 1887.

W ubiegłym stuleciu wątek ten poruszył aspektywnie Ernst Levy³. Najwięcej jednak uwagi poświęcił *exilium voluntarium* Giuliano Crifò⁴. Jego prace stały się swoistym punktem odniesienia dla nielicznych późniejszych badaczy, z których najbardziej znanym jest chyba Ernst Ludwig Grasmück⁵.

Zaprawdę skromnie. A jest to przecież temat, zdawałoby się, mogący stanowić źródło niekończącej się inspiracji. *Exilium voluntarium* to zjawisko wieloaspektowe, które może i powinno być postrzegane nie tylko przez pryzmat prawa, ale także historii, polityki oraz socjologii. Osobnym zagadnieniem jest fenomen „literatury wygnańczej”, na którą musiał natknąć się każdy, kto choćby pobieżnie miał do czynienia z kierunkami rozwoju literatury rzymskiej⁶.

Z radością należy więc powitać kolejną monografię poświęconą zjawisku *exilium voluntarium* w dobie republikańskiej. Jej autorem jest Gordon P. Kelly, na co dzień wykładowca na wydziale klasyki Lewis and Clark College z siedzibą w Portland (Oregon, USA). Tytuł doktorski uzyskał w prestiżowym Bryn Mawr College w roku 1999, na podstawie pracy poświęconej historii starożytnej. W swych naukowych poszukiwaniach badacz stara się łączyć zagadnienia z pogranicza polityki, prawa oraz historii społecznej republikańskiego Rzymu.

Historyczna proveniencja autora oraz jego interdyscyplinarne zainteresowania znajdują odbicie w konstrukcji pracy. Rozdział I ma charakter wprowadzający. Kreśli społeczno-polityczne tło *exilium* oraz naświetla relację pomiędzy praktyką udawania się na wygnanie a polityką (s. 1 n.). Rozdział II omawia „kwestie historyczne i prawne” związane z rzymskim wygnaniem (s. 14 n.). Dla prawnika-romanisty ta część książki wydaje się najcenniejsza, gdyż to w niej podjęta zostaje próba odpowiedzi na ważne pytania: czy *exilium* było prawem przysługującym każdemu obywatelowi rzymskiemu (s. 20 n.), czym było *aquae et ignis interdictio* (s. 25 n.), czy *exilium* można postrzegać jako karę ustawową (s. 39 n.), jaka była relacja pomiędzy ucieczką z kraju a kwestiami związanymi z rzymskim obywatelstwem (s. 45 n.), czym było *relegatio*

³ E. Levy, *Die römische Kapitalstrafe*, Gesammelte Schriften, t. II, Köln-Graz 1963, s. 325 n.

⁴ G. Crifò, *L'esclusione dalla città. Altri studi sull'exilium romano*, Perugia 1985; idem, *Exilica causa, quae contra exulem agitur*, w: *Du châtement dans la cité. Supplices corporels et peine de mort dans le monde antique*. Table ronde organisée par l'École française de Rome avec le concours du Centre national de la recherche scientifique (Rome 9-11 novembre 1982), Rome 1984, s. 453 i nast.; idem, *Richerche sull'exilium nel periodo repubblicano*, Napoli 1961.

⁵ E.L. Grasmück, *Exilium. Untersuchungen zur Verbannung in der Antike*, Paderborn 1978. Znamiennym jest, że w obliczu ustaleń Crifò, jego praca nie wnosi zbyt wiele nowego. Autor skoncentrował się raczej na porządkowaniu tego, co już zostało stwierdzone, a nie na poszukiwaniu nowych rozwiązań.

⁶ Zob. np. J.M. Classen, *Displaced Persons. The Literature of Exile from Cicero to Boethius*, London 1999; idem, *Exile, Death and Immortality: Voices from the Grave*, „Latomus” 55 (1996), s. 571 n. Z pozycji polskich ostatnio: E. Wesołowska, A. Wójcik, *Rzymska literatura wygnańcza u schyłku republiki początków pryncypatu i wczesnego cesarstwa*, t. I: *Cyceron i Seneka*, t. II: *Owidiusz. Poezje znad Morza Czarnego*, Poznań 2003.

w okresie republikańskim (s. 65 n.) i inne. Historyków z pewnością bardziej zainteresują podrozdziały poświęcone interwencjom państwa, które uniemożliwiły skorzystanie z dobrodziejstwa *exilium voluntarium* dwóm oskarżonym: Lucjuszowi Hostiliuszowi Tubulusowi oraz Kwintusowi Pleminiuszowi (s. 47 n.). Z nie mniejszym zainteresowaniem zarówno oni, jak i badacze rzymskiego prawa publicznego powinni prześledzić kształt międzypaństwowych umów, których Rzym był sygnatariuszem i które zawierały odpowiednie postanowienia odnośnie do migracji oraz osiedlania się wygnańców (s. 54 n.). Rozdział III koncentruje się wokół rozważań na temat technicznej strony wygnania w okresie poprzedzającym sullańskie wojny domowe. Spotykamy tu więc czynniki, które brano pod uwagę, dokonując wyboru miejsca wygnania (s. 69 n.; 71 n.), a także warunki życia na obczyźnie połączone z nadzieją na rychły powrót (71 n.). W kolejnym rozdziale poruszone zostają zasadniczo te same problemy, z tą różnicą, że „pod lupę” wzięto przedział czasowy od ustanowienia dyktatury Sulli do chwili śmierci Juliusza Cezara. Ilość informacji dotyczących tego okresu, jakimi dysponuje współczesny badacz, upoważnia do poświęcenia osobnych podrozdziałów historiom, których bohaterami stali się Oppianik i Kwintus Pompejusz (s. 100 n.), Cyceron (s. 110 n.) oraz Milon (125 n.). Ciekawość wzbudza podrozdział poświęcony *clementia* Cezara, której przejawem stało się odwołanie z wygnania i ułaskawienie wszystkich najzagorzalszych wrogów dyktatora; jeśli tylko zechcieli powrócić (s. 128 n.). Rozdział V to prawdziwy miszmasz. Dotyka z jednej strony praktycznych kwestii związanych z opuszczeniem kraju takich, jak: towarzystwo, w jakim zbiegowie opuszczali kraj, czy ekonomiczna strona organizacji ucieczki (ważne uzupełnienie ustaleń odnoszących się do pryncypatu, które ongiś poczynili Mary V. Braginton oraz Bernardo Santalucia⁷), z drugiej zaś porządkuje *exempla* związane z wygnaniem, obecne w literaturze i retoryce rzymskiej (s. 133 n.). W ostatnim, IV rozdziale, umieszczono spis wygnańców epoki republikańskiej. Przy jego konstrukcji przyjęto klucz chronologiczny, odpowiadający przedziałowi czasu: 220-44 r. p.n.e. Nie bacząc na mogący się pojawić zarzut tautologii, autor słusznie jeszcze raz przytacza w tym rozdziale źródła związane z poszczególnymi banitami, co nadaje pracy wymiar częściowo encyklopedyczny. Ta część książki z pewnością okaże się niezwykle pożyteczna w przyszłych badaniach prowadzonych nad *exilium*. Wywód uzupełniają dwa załączniki: „*Leges Corneliae* i wygnanie Cycerona” (s. 225 n.) oraz „Rekonstrukcja legendarnych sylwetek z okresu wczesnej republiki” (s. 239 n.). Całość wieńczy bibliografia oraz indeks.

Praca została wydana przez wydawnictwo Cambridge University Press, co już samo w sobie stanowi obietnicę jej wysokiego poziomu. Istotnie, czytelnik

⁷ Por. M.V. Braginton, *Exile under Roman Emperors*, CJ 39 (1944), s. 391 n.; B. Santalucia, *La situazione patrimoniale dei deportati in insulam*, w: *Iuris vincula. Studi in onore di Mario Talamanca*, t. VII, Napoli 2001, s. 173 n.

z pewnością nie zawiedzie się podczas lektury. Jest bowiem napisana przystępnym językiem oraz cechuje ją logiczny i klarowny wywód. Autor w swych rozważaniach oparł się na obszernym materiale źródłowym. Na uznanie zasługuje także fakt, że wszystkie teksty łacińskie i greckie zostały opatrzone angielskim tłumaczeniem. Poruszono chyba wszystkie kwestie związane z *exilium voluntarium* w republikańskim Rzymie: od polityki i prawa, poprzez geografię, ekonomię a skończywszy na... przyjaźni.

Teraz kilka uwag na temat tego, czego w bez wątpienia potrzebnej i wartościowej publikacji Kelly'ego zabrakło. Da się zrozumieć, że autor świadomie zrezygnował z poświęcenia odrębnego akapitu proskrypcjom. Można było jednak nieco szerzej potraktować ten temat, zważywszy, że na s. 3 pojawia się próba wyjaśnienia różnic pomiędzy statusem osób proskrybowanych oraz wygnańców. Tym bardziej że proskrypcja regularnie powraca w toczonych później rozważaniach.

Jedną z największych zagadek, nad którą zastanawiają się kolejne pokolenia badaczy, jest geneza *exilium voluntarium*. Zrozumiałe, że i autor zabiera głos w dyskusji, stając na stanowisku, że jest ono efektem porozumienia zawartego pomiędzy przedstawicielami arystokracji rzymskiej i będącego czymś na kształt pierwowzoru Hobbesowskiej umowy społecznej (s. 13-15). Najważniejszy kanon tego osobliwego paktu da się sprowadzić do bardzo prostej, choć mającej dalekosiężny wymiar praktyczny, zasady: „nie zabijamy swoich”. Kelly opiera się w swym założeniu na koncepcie rzymskiej *Concordia*. Jest to teoria nie tylko błyskotliwa, ale również prawdopodobna. Jakkolwiek w szerszym wymiarze nie ma powodów do radości, to jednak w badaniach nad genezą rzymskiego *exilium*, pomocna okazuje się stara prawda o naturze ludzkiej. Egoizm oraz determinacja, jakie zwykle towarzyszą tworzeniu przywilejów dla własnej grupy, a następnie ich obronie, pozostają niezmiennie od tysiącleci. Nie tylko jednak ta, wydumana na poczekaniu, „teoria psychologiczna” może stać się sprzymierzeńcem w przeforsowaniu omawianej hipotezy. Oto Wolfgang Kunkel już dawno wysunął twierdzenie, które nawiasem mówiąc wciąż zyskuje sobie nowych zwolenników⁸, że wolni przedstawiciele niższych warstw społecznych postawieni w stan oskarżenia o pospolite przestępstwa kryminalne nie mieli szans na ucieczkę⁹. Podlegali bowiem „przyspieszonej jurysdykcji” organu o nazwie *tresviri capitales*. Problem ten, wciąż stanowiący w nauce pole żywych polemik, nieco „po macoszemu” i zdecydowanie zbyt ogólnikowo został wspomniany w jednym z przypisów (s. 19, przyp. 11)¹⁰.

⁸ Ostatnio: J.U. Krause, *Kriminalgeschichte der Antike*, München 2004, s. 68, 73, 136.

⁹ W. Kunkel, *Untersuchungen zur Entwicklung des römischen Kriminalverfahrens in vorsullanischer Zeit*, München 1962, s. 71 n.

¹⁰ W pominiętej przez autora monografii – C. Cascione, *Tresviri capitales. Storia di una magistratura minore*, Napoli 1999 – osobny rozdział (s. 85 n.) został poświęcony wysublimowanym wywodom, mającym na celu obalenie teorii Kunkela. Zob. także B. Santalucia, *Note sulla repressione dei reati comuni in età repubblicana*, BIDR 91 (1988), s. 209 n. Odesłanie przy okazji dyskusji

Autorowi nie brakuje swady w prowadzonych rozważaniach. Sugestywnie przekonuje czytelnika do swego punktu widzenia, zaś ten w pierwszym odruchu jest gotów z przyjemnością go uznać, zaniechując tym samym postawienia kilku istotnych pytań. Po pewnym czasie jednak wątpliwości, jak to zwykle bywa, wracają. Oto jedna z nich. Kelly twierdzi, że *exilium voluntarium* to instrument stworzony przez arystokrację rzymską dla ochrony własnych interesów oraz dla zminimalizowania groźby autodestrukcji (s. 13). Przymotnie jednak omija „minę”, jaką jest problem znalezienia definicji dla rzymskiej arystokracji w okresie republikańskim. Czytelnik nie znajdzie w pracy nawet sygnału na temat debaty, rozpoczętej w 1912 roku Matthiasa Gelzera w monografii *Die Nobilität der römischen Republik*¹¹, która z różnym natężeniem trwa do dziś¹².

W pracy wydanej w grudniu roku 2006 na próżno szukać odniesień do przekrojowego artykułu Oliwii Robinson pt. *Polybius on Exile*¹³. Szkoda, ponieważ autorka zasadniczo podziela większość poglądów Kelly'ego. Jej uwagi w stylu: „sprawiedliwość wymaga kary. Jednak być może element wstydu, utraty dotychczasowej pozycji, był wystarczającą karą dla klas wyższych; przynajmniej w ich własnych oczach”¹⁴ i dalej: „(wykształceni) Rzymianie okresu późnej republiki i wczesnego cesarstwa postrzegali łagodność jako cnotę, którą jednakowoż należało stosować z ostrożnością”¹⁵, równie dobrze mogłoby stanowić konkluzję w recenzowanej pracy.

Nie wiedzieć czemu, w przeciwieństwie do Giuliano Crifò, autor unika rozważań o charakterze porównawczym, które zasługują na swe miejsce przynajmniej we wstępie. Wszak praktyka udawania się na dobrowolne wygnanie nie jest zwyczajem (a momentami także prawem) właściwym jedynie Rzymianom. Przypadki jawnego opuszczania miejsca zamieszkania na skutek strachu przed karą za prawdziwe lub wyimaginowane przestępstwa są przecież stare jak świat. Na korzyść „arystokratycznej teorii” Kelly'ego z pewnością dałoby się wykorzystać wiele zwyczajów panujących w poszczególnych państwach greckich, na czele z Atenami¹⁶.

Autor przypomina w swej pracy powszechne skojarzenie, że pozycja osoby obłożonej interdyktem *aquae et ignis interdictio* była podobna do człowieka, na którym w czasach archaicznych spoczywała rytualna klątwa: *sacer esto!* (s. 28)¹⁷.

„Mommsen-Kunkel” do pozycji H.F. Jolowicz, B. Nicholas, *Historical Introduction to the Study of Roman Law*, Cambridge 1972, ma charakter półśrodka. Kelly zabiera w tej debacie ważny głos; powinien być tego świadomy.

¹¹ M. Gelzer, *Die Nobilität der römischen Republik*, Leipzig-Berlin 1912.

¹² Stan badań w tym zakresie zebrał L. Burckhard, *The political elite of the Roman Republic: comments on recent discussion of the concepts nobilitas and homo novus*, „Historia” 39 (1990), s. 77 n.

¹³ O. Robinson, *Polybius on Exile*, IURA 52 (2001), s. 19 i nast.

¹⁴ Ibidem, s. 27.

¹⁵ Ibidem, s. 26.

¹⁶ Por. np. S. Forsdyke, *Exile, Ostracism, and Democracy. The Politics of Expulsion in Ancient Greece*, Princeton 2005, s. 79-80.

¹⁷ Podobnie np. G. Crifò, *Exilicia causa*, s. 456 n.; A.H.J. Greenidge, op. cit., s. 512.

So far so good, jak powiedzieliby jego rodacy. Diabeł tkwi jednak w szczegółach, z których najmniej mile widzianym jest problem znalezienia związków chronologicznych i rzeczowych wyklęcia oraz *aquae et ignis interdictio*. Zasadniczo bowiem nie ma dowodów, by twierdzić, że pierwsze dało początek drugiemu¹⁸. Może jakieś efekty dałoby podążenie „tropem finansowym”? Szlak tym łatwiejszy, że już przetarty¹⁹.

Jako poważny błąd metodyczny należy potraktować nieuwzględnienie w pracy najwcześniejszego literackiego świadectwa dotyczącego *aquae et ignis interdictio*, na co zwrócił niedawno uwagę Dario Mantovani²⁰. Chodzi o enigmatyczny fragment jednej z satyr Lucyliusza, rówieśnika Scypiona Młodszego:

Lucill. sat. 28.789-795:

<----> *hoc cum feceris*

cum ceteris reus una tradetur Lupo.

Non aderit: ἀρχαῖς hominem et stoechiis simul

privabit, igni cum et aqua interdixerit;

duo habet stoechia. Adfuerit anima et corpore

(ἦν corpus, anima est πνεῦμα): posterioribus

stoechiis, si id maluerit, privabit tamen.

Lucill. sat. 28.789-795:

<----> jeśli to uczyniłeś,

oskarżony będzie wraz z pozostałymi wydany Lupusowi.

Nie pojawi się [przed sądem], [Lupus] pozbawi go podstawowych elementów skoro odejmie mu [prawo do] ognia i wody.

Ma dwa elementy jeśli pojawi się [przed sądem]: duszę i ciało

(„ziemia” to ciało, dusza to „powietrze”): [tych] ostatnich

elementów pozbawi go jednak Lupus, jeśli je wyróżni.

Właściwe rozszyfrowanie powyższego fragmentu może wiele powiedzieć na temat zarówno praktycznego, jak i symbolicznego wymiaru *aquae et ignis interdictio*. Na uwagę zasługuje zwłaszcza drugi aspekt. Pozwala bowiem narzeczcie wyjść poza skojarzenia omawianego interdaktu z domniemanymi ceremoniami weselnymi Rzymian, zgodnie z którymi panna młoda powinna dotknąć²¹ wody i ognia (*διὰ τί τὴν γαμουμένην ἄπτεισθαι πυρὸς καὶ ὕδατος*

¹⁸ Wywód Kelly’ego (s. 28), który za Crifò (*Exilixia causa*, s. 477-479), opiera się na niepewnym pod względem autentyczności fragmencie czwartej księgi *Origines* autorstwa Katona Starszego przepisanej w późnym dziele (VI w. n.e.) łacińskiego gramatyka Pryscjana (*inst. gramm.* 4.18.6) nie jest szczególnie przekonujący.

¹⁹ Por. F. Salerno, *Dalla „consecratio” alla „publicatio bonorum”*. *Forme giuridiche e uso politico dale origini a Cesare*, Napoli 1990.

²⁰ D. Mantovani, *Un giudizio capitale nelle satire di Lucilio* (vv. 784-790 M = fr. XXVIII 29 Chr.), „*Athenaeum*” 95 (2007), s. 584. Brak ten jest tym bardziej zastanawiający, że w wykazie literatury autor przywołuje pozycję: C. Cichorius, *Untersuchungen zur Lucilius*, Berlin 1908.

²¹ Nie zaś, jak się niekiedy słyszy, wnieść do domu męża ogień i wodę.

καλεύουσι²²) i tym samym odnieść się do innych źródeł poza enigmatyczną wzmianką pochodzącą z *quaestiones Romanae* Plutarcha²³. Ujęcie tego problemu w kilku wersjach przypisu z odesłaniem do kilku dawniejszych opracowań, które zasadniczo nic nie wnoszą, to, podobnie jak w przypadku kompetencji sądowych *tresviri capitales*, droga na skróty (s. 26, przyp. 39).

Z pozostałych, drobniejszych usterek należy wspomnieć inne pojawiające się tu i ówdzie braki w literaturze, jak to ma miejsce w częściach poświęconych *aquae et ignis interdictio*²⁴, schwytaniu Pleminiusza²⁵ czy *clementia* Cezara²⁶. Romanista zajmujący się rzymskim prawem publicznym ochocho dodałby jeszcze kilka pozycji „ze swego podwórka”²⁷.

Niemniej z satysfakcją odnotować należy, że w zakresie cytowania literatury autor zrywa z anglosaską manierą powoływania się niemal wyłącznie na dzieła anglojęzyczne, choć, jak można się domyślać, te właśnie stanowią większość w wykazie bibliograficznym.

Reasumując, *History of Exile in the Roman Republic* autorstwa G.P. Kelly'ego wypełnia istotną lukę w badaniach nad praktyką *exilium voluntarium* w okresie republiki rzymskiej. Jest to temat fascynujący, choć niezwykle trudny, gdyż wymaga od badacza rozległej wiedzy oraz interdyscyplinarnego podejścia. Gordon P. Kelly świetnie sobie z nim poradził. Praca oparta została na rzetelnej analizie materiałów źródłowych i to przesądza o jej wysokiej ocenie. Efekty jego badań w wielu miejscach rzucają nowe światło na omawiany problem. Ciekawostki, omawianie instytucji prawnych w oparciu o konkretne wydarzenia, a także przytoczenie mnóstwa fotograficznych nieraz szczegółów także odnoszą zamierzony skutek. Sprawiają bowiem, że książkę czyta się szybko i z dużą przyjemnością. Każdy, kto za przykładem cesarza Hadriana, dobrze czuje się jako *omnium curiositatum explorator*²⁸, z pewnością znajdzie w recenzowanej pracy coś dla siebie.

²² Plut. *quaest. Rom.* 1.1.

²³ Por. M. Negri, *Il giovane Cicerone, la lex Cornelia de sicariis et veneficiis e la datazione del de inventione*, „Athenaeum” 95 (2007), s. 201-202, przyp. 40.

²⁴ Brakuje: G. Gioffredi, *L'aqua et igni interdictio e il concorso privato alla repressione penale*, „Archivio penale” 3 (1947), s. 426 n.; idem, *Ancora su l'aqua et igni interdictio*, SDHI 12 (1946), s. 191-193.

²⁵ Autor pomija prace: E. Bruck, *Pleminius und Scipio bei Livius (Liv. 6-9 und 29, 16, 4-22, 12)*, *Paligenesia* 4 (1969), s. 301 i nast.; P. Pavon, *El poenae exemplum de Q. Pleminio, legado de P. Cornelio Escipion*, „Athenaeum” 89 (2001), s. 203 i nast.

²⁶ Pominięto przede wszystkim rozważania z I rozdziału pozycji M. Barden Dowling, *Cruelty and Clemency in the Roman World*, University of Michigan Press 2005. Z pomniejszych zaś przykładowo: D. Wardle, „The Sainted Julius”: *Valerius Maximus and the Dictator*, CP 92 (1997), s. 332 n.

²⁷ Z najnowszych przykładowo: C. Lovisi, *Contribution à l'étude de la peine de mort sous la république romaine (509-149 av. J.-C.)*, Paris 1999; R. Pesaresi, *Studi sul processo penale in età repubblicana. Dai tribunali rivoluzionari alla difesa dalla legalità democratica*, Napoli 2005.

²⁸ Wg Tertull. *apol.* 5.7.

